

Jerzy Święch

Dziecko w twórczości Prusa : z historii tematu dziecięcego w literaturze

---

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne 17, 195-220

1962

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN—POLONIA

VOL. XVII, 9

SECTIO F

1962

Z Katedry Historii Literatury Polskiej I Wydziału Humanistycznego UMCS
Kierownik: prof. dr Janina Garbaczowska

Jerzy ŚWIĘCH

Dziecko w twórczości Prusa
(Z historii tematu dziecięcego w literaturze)

Дети в творчестве Б. Пруса
(из истории детской тематики в литературе)

Enfant dans l'oeuvre littéraire de Prus
(De l'histoire du sujet d'enfant dans la littérature)

Sformułowane w podtytule niniejszego artykułu pojęcie „temat dziecięcy” jest terminem oznaczającym zespół lub zespoły tematyczne utworu literackiego, których osnową jest osobowość dziecka: jego psychika, reakcje na bodźce zewnętrzne, pozycja społeczno-środowiskowa, dzieciństwo, tj. zespół jakości psychicznych, środowiskowo-społecznych i innych, czasowo zlokalizowanych. W takim znaczeniu temat dziecięcy może się stać konstytutywnym elementem treści utworu literackiego, jak w *Oliwerze Twiście* Dickensa *Juliance Orzeszkowej*, *Janku Muzykancie* Sienkiewicza, *Drugiej bramie* Górskiej, *Dzieciach* Brzozy, może też odgrywać w utworze rolę mniej znaczną, będąc, że użyjemy tradycyjnego nazewnictwa, motywem ubocznym, wątkiem, epizodem itp.: dzieci w *Czerwonym i czarnym* Stendhala, Litka z *Bez dogmatu* Sienkiewicza, swawolny Dyzio z *Ludzi bezdomnych* Żeromskiego. I w jednym i w drugim przypadku, istotne jest to, że temat dziecięcy w pełni się autonomizuje, nie jest pretekstem do wyrażenia treści innych ani prostym tłem dla tych treści.

W takiej postaci pojawia się on w literaturze dość późno, bo dopiero w XIX w. Do tej pory dziecko jako pełna osobowość, psychicznie, socjalnie i bytowo zdeterminowana, nie pojawia się właściwie w literaturze. Można mówić zaledwie o ornamencie dziecięcym, tj. o zespole takich jakości (psychicznych, socjalnych, obyczajowych), które funkcjo-

nują w powszechnej świadomości jako „dziecięce”. W swej literackiej konkretyzacji ornament dziecięcy pełni rolę niejako „użytkową” wobec treści obcych, służy ich podkreśleniu, uwyrażnieniu, prezentacji, demaskacji. Urszulka z *Trenów* Kochanowskiego (ograniczmy się tu do jednego przykładu), to postać, której podstawową funkcją w utworze jest wyrazistsza prezentacja podmiotu lirycznego, prowokacja do wzruszeń i nowych przeżyć. Cechy typowo dziecięce — w najogólniejszym rozumieniu — są tu osnową treści obcych, pretekstem do wyrazistszej ich prezentacji. W takim znaczeniu dziecko i dzieciństwo mogą funkcjonować w literaturze jako określony motyw, stanowiący bardziej lub mniej kompozycyjnie uzasadniony element treści (np. motyw dziecka zagubionego — w romansie barokowym i sentymentalnym). Kiedy w centrum zainteresowań pisarza stanie psychika dziecięca, dziecięcy świat i osobowość — nie jako zespół powszechnych, obiegowych przekonań i sądów, ale z pełną świadomością ich autonomii i społecznych powiązań — wtedy można mówić o temacie dziecięcym.

I

Należy wskazać trzy zasadnicze powody zainteresowań dzieckiem w wieku XIX, zwłaszcza w drugiej jego połowie, kiedy jest ono przedmiotem szczególnej troski społeczników. Los dziecka biednego, pokrzywdzonego w środowisku nędzy, zepsucia i wyzysku to jedno z pierwszorzędných zagadnień programu reform społeczno-gospodarczych tych czasów. Chlubnym świadectwem zainteresowań społecznych dzieckiem w tym okresie jest protest przeciwko wyzyskowi dzieci zatrudnionych w przemyśle, wyrażony przez Marksa w *Kapitale*. Z programem reform społeczno-gospodarczych wiąże się ściśle (u nas głównie w pozytywizmie) reforma wychowania. Stąd znaczny wzrost zainteresowań oświatą szkolną, pedagogiką, pomocami i środowiskami wychowawczymi. Wiek XIX wydał pedagogów tej miary co Herbert, Froebel, Dawid. Na podstawach gruntownej wiedzy o dziecku pragnie się oprzeć wszelkie postępowanie wychowawcze, nie rezygnując z możliwości oddziaływania na dziecko w myśl zasad nowych systemów pedagogicznych (wychowanie społeczne, państwowe, obywatelskie itp.). Dziecko staje się wreszcie domeną badań psychologicznych. Powstaje, pod silnym wpływem psychologii Wundta, psychologia dziecka jako nauka o wyraźnie określonym przedmiocie, celu i metodach badań.

Wszystkie te zjawiska determinują w dużym stopniu rozwój zainteresowań dzieckiem w literaturze. Następuje tu jednocześnie pewna literacka waloryzacja tematu: dziecko i dzieciństwo stają się tematem literacko-atrakcyjnym, kryjącym w sobie wiele możliwości artystycznych,

prowadzącym do nowych rozwiązań i poszukiwań.¹ Można więc mówić, że na II połowę w. XIX przypada odkrycie dla literatury nowej, nie wyszukiwanej dotąd, sfery tematycznej. Odkrycie to, o czym szerzej powiemy, wiąże się z pewnym przełomem w pojmowaniu dziecka i dzieciństwa.

Duża popularność tematyki dziecięcej w literaturze doby pozytywizmu jest w głównej mierze efektem społecznych zainteresowań dzieckiem. Poprawa materialnych warunków bytu dziecka z tzw. nizin społecznych, protest przeciwko jego krzywdzie i wyzyskowi, krytyka tradycyjnego systemu wychowania i żądanie praw dziecka do swobody, prawidłowego rozwoju i aktywnego — w miarę naturalnych możliwości — udziału w życiu społecznym, to niektóre z ważkich zagadnień ówczesnego programu reform społeczno-gospodarczych. U nas zainteresowanie tymi sprawami cechuje wszystkich pisarzy tego okresu.² Typowy jest problem społecznej pozycji dziecka z nizin, pozbawionego należytej opieki macierzyńskiej i społecznej, skazanego na vegetację w warunkach nie sprzyjającym prawidłowemu rozwojowi. Pojawia się on niejednokrotnie w twórczości Elizy Orzeszkowej. Tragiczny los dziecięcych bohaterów *Sielanki nieróżowej*, żyjących w środowisku nędzy i moralnej dewiacji, ponura vegetacja sieroty z *Julianki*, nieszczęśliwy finał zabawy wiejskiego dziecka pozbawionego opieki macierzyńskiej (*Tadeusz*), smutna historia dziecka żydowskiego z opowiadania *Daj kwiatek* — oto niektóre obrazy życia dziecka w środowisku nędzy i poniżenia.

Pozycja społeczna dziecka wiejskiego, pozbawionego opieki i wyjątkowo uzdolnionego, to temat nowel ludowych Sienkiewicza (*Janko Muzykant*, *Jamiol*), nierzadki też w jego publicystyce społeczno-obyczajowej. Podobnie w licznych nowelach i powieściach Dygasińskiego (*Świat i ślepa dziewczyna*, *Beldonek*, *Margiela i Margielka*) dzieci wiejskie, zdolne i pracowite, lecz zaniedbane i biedne, obok dzieci z rodzin ziemiańskich, wrażliwych, ale zepsutych bezmyślnym wychowaniem, ukazują się na tle społeczno-środowiskowych warunków. Krzywda i niedole dziecka wiejskiego i proletariackiego to jeden z ważniejszych tematów

---

¹ Słusznie pisze o tym K. Kuliczkowska w książce *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864—1914*, Warszawa 1959, s. 8: „Rozkwit literatury dla dzieci w dobie pozytywizmu oraz zwrócenie uwagi krytyków na tę dziedzinę ma nie tylko swe pedagogiczne źródła. Równie silny wpływ wywarł fakt zainteresowanie się pisarzy dzieckiem jako tematem literackim. Temat ten, który dotąd grał rolę marginesową i pojawiał się na kartach utworów sporadycznie, przeważnie w formach liryczno-wspomnieniowych, począwszy od lat siedemdziesiątych autonomizuje się, nabiera wagi problemu na miarę społeczną”.

² Por. cytowaną książkę Kuliczkowskiej.

liryki i nowelistyki Konopnickiej (*Michał Duniak, Stach Szafarczyk, Ze szkoły, Nasza szkapa*).³

Protest przeciwko krzywdzie dziecka z nizin społecznych wraz z żądaniem poprawy warunków materialnych i obroną jego naturalnych praw do swobód i szczęścia — to podstawowe wskazania pedagogiki społecznej pozytywistów. W twórczości naszych czołowych pisarzy i publicystów tego okresu program „wychowania praktycznego”, tj. technicznego i przyrodniczo-matematycznego, choć stanowił *sine qua non* reform społecznych, ustępował miejsca szeroko rozbudowanej teorii wychowania moralnego i narodowo-obywatelskiego.⁴

Przegląd nasz, choć niekompletny, wskazuje, że w twórczości naszych czołowych pisarzy pozytywizmu temat dziecięcy ujmowany w kategoriach społecznych staje w centrum zainteresowań literackich. Zjawisko to występuje w dużej mierze w twórczości Prusa.

Temat dziecięcy pojawia się we wczesnym okresie jego twórczości, a więc wtedy, kiedy pisarstwo autora *Lalki* przesiąknięte jest najbardziej postępowymi treściami społecznymi. Już we wczesnej publicystyce sformułuje Prus zasady systemu pedagogicznego, który choć oparty na pedagogice Spencera, wykazuje wiele znamion oryginalności.⁵ Krytykę przejawów zacofania i głupoty w wychowaniu ziemiańskim podejmie pisarz w pierwszych nowelach i opowiadaniach, co widać choćby na przykładzie losów dziecięcych bohaterów *Anielki, Grzechów dzieciństwa, Sieroczej doli*. Pobrzmiwają tu echa Roussowskiej „pedagogiką naturalnej”: żądanie dla dziecka praw do swobody i nieograniczania jego rozwoju naturalnego, troska o prawidłowy i harmonijny rozwój organizmu i psychiki, postulat kształtowania humanitarnych pojęć o świecie i ludziach poprzez kontakt z naturą i z ludźmi biednymi, lecz uczciwymi etc. Jak wszystkich pozytywistów, wzrusza pisarza ponadto los dzieci wiejskich, biednych, lecz uzdolnionych i wrażliwych na uroki świata, takich jak tytułowy bohater *Antka* czy Stasiak z *Placówki*. Prusa cechuje znamieny umiar w przedstawieniu ujemnych stron życia, jakkolwiek obraz dziecka ma tu dużą wymowę oskarżycielską.

O wiele bardziej niż innych pisarzy okresu interesuje Prusa problem pozycji dziecka ze środowiska dworsko-ziemiańskiego, poddanego wpływom otoczenia i skrepowanego bezmyślnym wychowaniem. Los bohatera

³ A. Brodzka: *O nowelach Marii Konopnickiej*, Warszawa 1958.

⁴ Potrzeba wychowania moralnego znalazła szerokie uzasadnienie teoretyczne w programie pedagogicznym Świętochowskiego, zob. *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*, praca zbiorowa pod red. R. Wroczyńskiego. Wrocław 1958.

⁵ B. Gawarecki: *Filozofia teoretyczna Bolesława Prusa*, „Przegląd Warszawski” 1923, nr 18; R. Wroczyński: *Pedagogika społeczna Bolesława Prusa*, „Oświata i Kultura” 1948, nr 9—10; *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*...

Sierocej doli to typowa dla ziemiańsko-kapitalistycznych stosunków polskich doby popowstaniowej historia dziecka z rodziny społecznie zdeklasowej i zrujnowanej. Na kanwie historii syna oficjalisty dworskiego z *Grzechów dzieciństwa*, Kazia Leśniewskiego, dokonuje autor prezentacji stosunków ekonomiczno-społecznych w środowisku dworsko-ziemiańskim. W *Omyłce* dziecko zostaje wciągnięte w rytm wydarzeń o dużej doniosłości społeczno-narodowej. Tak jak w *Anielce* staje się ono tragiczną ofiarą systemu ekonomicznego, uczestnicząc bezwiednie w wydarzeniach, których znaczenia nie pojmuje.

Wkraczamy tutaj w obszar problematyki bardzo ważnej, wiążącej się bezpośrednio ze sprawą społecznych zainteresowań dzieckiem w literaturze pozytywistycznej. Studium osobowości dziecka, ukazanego na szerokim tle społeczno-środowiskowym, dokonuje się zazwyczaj u Prusa, jak i u wszystkich pozytywistów, pod kątem odniesienia cech tej osobowości do środowiska. Dziecko staje się jednym z elementów rzeczywistości przedstawionej, który wpływa na odpowiednią modyfikację treści obocznych: ich wyrazistszą prezentację i demaskację. Można więc mówić o pewnej funkcyjności tematu dziecięcego w literaturze tych lat, funkcyjności zupełnie różnej od ornamentacyjnej roli tematu. W *Juliance Orzeszkowej*, *Beldonku* Dygasińskiego, *Anielce*, *Sierocej doli*, *Omyłce* Prusa poprzez wyrazisty i skonkretyzowany sposób dziecięcego odczuwania potęguje się dokładność przedstawień, tematyka dziecięca objawia tu jedną ze swoich funkcji: bardziej wszechstronną i obrazową charakterystykę środowiska społecznego. Zjawiska pozostające w bezpośrednim związku z tematycznymi zainteresowaniami dzieckiem: postać dziecka, jego akty świadomości, doznania psychiczne, wydarzenia, których jest podmiotem, dzieciństwo z szeregiem przysługujących mu cech itp. mają w utworze walor ilustracyjny, wobec obcych sobie treści swoiście funkcjonalny.

Z funkcją charakterystyczno-środowiskową wiążą się ściśle następne: demaskatorska i oskarżycielska. Naturalne właściwości psychiki dziecka obnażają na prawie kontrastu społeczny układ sił, którego dziecko jest udziałem. Nie przypadkowo ta szczególna odmiana krytyki społecznej, częsta w ówczesnej literaturze, wypowiada się we wczesnej twórczości literackiej Prusa, najbardziej zasobnej w postępowe treści społeczne. Nieszczęśliwy los bohatera *Sierocej doli* to przejmująca i pełna idealizmu obrona praw dziecka do życia i zabawy w społeczeństwie kapitalistycznego wyzysku i przemocy. Historia Antka to spotęgowanie konfliktów społecznych i gospodarczych, w powłaszczeniowej wsi polskiej. Poprzez tragiczne dzieciństwo Anielki dokonuje się ostra demaskacja pasożytnictwa i rozrzutności ziemiaństwa.

Atrakcyjność i przydatność tematyki dziecięcej w wyrażaniu treści społecznych tkwiła, jak widzeliśmy, w tym, że dzieciństwo prezentowało pisarzowi szereg cech pozytywnych, jak wrażliwość i bystrość obserwacji, wrodzona dobroć i naiwność, bezbronność, które to cechy w ramach określonego programu ideowego pozytywistów mogły być odpowiednio „sfunkcjonalizowane”. Ten typ funkcyjności tematyki dziecięcej w utworze opiera się na przekonaniu o dużej sile oddziaływania społecznego dziecka. Dziecko jest bowiem z natury istotą społecznie użyteczną: potrafi dzięki swym naturalnym dyspozycjom oddziaływać pozytywnie na środowisko społeczne. Ten idealistyczny, na dickensowskich wzorach oparty, stosunek do dziecka jest więc skierowany głównie w stronę wartości społecznych. Jaś z *Sieroczej doli* wywiera korzystny wpływ na dzieci pana Piotra i powoduje gruntowną przemianę w psychice Panewki. Bohater tytułowy *Przygody Stasia*, choć bezbronny i bezświadomy, jest powodem wydarzenia, które pogodzi jego rodziców z organistą.

Problem pozytywnego oddziaływania dziecka na postępowanie dorosłych wypowiada się najwyraźniej w *Anielce*. Tytułowa bohaterka utworu przez swą dobroć, dziecięcą słodycz i naiwność powoduje zmiany w psychice dorosłych: zatwardziałego w swym uporze chłopca Gajdy oraz ojca, który, zniewolony postawą i reakcjami dziecka, pojmuje wartość własnych przewinień.

Do cierpień dręczących go od kilku dni — pisze Prus o panu Janie — przybyło nowe: co Anielka myśli o jego postępowaniu? [...] dziś nagle wystąpiła osobistość nowa, kochająca i ukochana, której jasny i naiwny umysł wbrew woli domagał się odpowiedzi na pytanie: dlaczego ojciec posługuje się tak rozmaitymi zasadami w życiu? Dlaczego sam prosi o pomoc, a nie udziela jej innym? Dlaczego ubogim zaleca pracę, a pomimo to sam nie pracuje?*

Ta funkcyjność tematyki dziecięcej u Prusa musiała doprowadzić do zbyt idealnego, niewątpliwie przesadnego, pojmowania wpływu dziecka na otoczenie. Przejaskrawienia w rysunku jego psychiki, możliwości poznawczych i uczuciowych, pozycji społecznej i nędzy, w jakiej wzrasta — to zjawisko znamienne dla literatury tych lat. Biedne dziecko z ludu jest z reguły istotą nadzwyczajnie zdolną, obdarzoną skarbami uczucia i głębokim poczuciem moralności (*Janko Muzykant* Sienkiewicza, *Ju-lianka* Orzeszkowej, *Stach Szafarczyk* Konopnickiej). W myśl podstawowych zasad ideowych wczesnej twórczości Prusa mit idealnego „anielskiego dzieciństwa”, obok tematu chłopca, starców, ludzi psychicznie zwichniętych, służyć miał ilustracji też pozytywistycznych.⁷ Znacznie

* B. Prus: *Pisma*, t. VII, Warszawa 1948, s. 68.

⁷ Z. Szwejkowski: *Twórczość Bolesława Prusa*, t. I, Poznań 1947.

silniej niż np. Dygasiński czy Konopnicka akcentował Prus możliwość odnowy moralnej społeczeństwa przez dziecko, stąd na jego krzywdę i niedolę reaguje wybitnie emocjonalnie.

II

W *Przygodzie Stasia Prus* zastrzega się, że tytułowy bohater „nie posiada żadnej niezwykłej cechy”.

Staś jest dzieckiem legalnym i niepodrzuconym; nie okazuje najmniejszych zdolności do kradzieży lub do gry na jakimś instrumencie, a co gorsza, nawet cień głupkowości nie daje mu prawa do tytułu dobrze urodzonego.⁸

Ta wyraźna w swej literackiej aluzyjności wypowiedź wskazuje świadomą opozycję Prusa wobec licznych w ówczesnej literaturze tendencji do idealizacji dziecka, którym zresztą pisarz sam ulegał. Opozycja ma tutaj cel dwójaki: psychologiczny — jest w imię zachowania prawdy psychologicznej skierowana przeciw deformowaniu, idealizowaniu psychiki dziecka oraz literacki — skierowany przeciw fałszywemu pojmowaniu „literackości” tematu, który z natury będąc jakoby ubogi i prosty, domaga się odpowiednich uniezwykleń i przekształceń.⁹ Zajmijmy się najpierw psychologicznym aspektem opozycji.

Fundamentalną zasadą psychologii i pedagogiki pozytywistycznej jest teza o autonomii psychiki dziecka, a więc jej odrębności wobec psychiki człowieka dorosłego. Wiąże się to z przełomem w sposobie pojmowania tych spraw, przełomem, którego początki należy odnieść do czasów Rousseau'a. Autor *Emila* okazał się niewątpliwym nowatorem w sposobie interpretacji psychiki dziecka i dzieciństwa. Dziecko było dla niego idealnym, doskonale czystym nosicielem wartości pierwotnych, naturalnych, nie skażonych cywilizacją, obyczajami i kulturą. Wiek dojrzały jest antytezą tego stanu: człowiek poprzez stały kontakt z wytworami prawa, cywilizacji, obyczajów oddalił się znacznie od swego naturalnego źródła. Dokonał się więc już tutaj podział między dzieciństwem a wiekiem dojrzałym, podział który mimo swego zaplecza filozoficznego i światopoglądowego otwierał nowe, nieznanne dotąd perspektywy poszukiwaniom poznawczym i artystycznym.

Realizacje podstawowej tezy Rousseauowskiej na terenie sztuki w ogóle, a literatury w szczególności, były różne i wielokierunkowe. Literatura w. XVIII, dla której sprawy nowej pedagogiki były żywe i istotne

⁸ Prus: *op. cit.*, t. IV, s. 5.

⁹ W twórczości Konopnickiej opozycja wobec przejawów uniezwykleń tematu dziecięcego objawia się w losach tytułowego bohatera noweli *Stach Szafarczyk*. Poglądy na tę kwestię sformułuje autorka *Dymu* w recenzji *Beldonka* Dygasińskiego, „Gazeta Polska” 1888, nr 259.

(szczególnie w powieściach wielkich realistów angielskich tego okresu, np. Fieldinga czy Smolletta), ignorowała poza tym temat dziecięcy. W *Tomie Jonesie* Fieldinga bohater tytułowy, ukazany na wstępie epizodycznie jako podrzucone niemowlę, pojawił się na arenie wypadków już jako czternastoletni chłopiec. Brak zrozumienia dla tematu dziecięcego charakteryzuje niemal całą literaturę europejską tego okresu. Dziecko pojawi się tu i ówdzie jako ornament literacki, jego profil psychofizyczny jest ubogi i szkicowy. Wobec braku jakichkolwiek opracowań i kompletności materiału trudno kusić się tu o jakieś obserwacje szczegółowe. W każdym razie jednak romantyzm wykazuje zupełnie już inny stosunek do dziecka, wyraźnie różny od poprzedniego.¹⁰

Romantycy, wychodząc z Roussewskiej koncepcji autonomii świata dziecięcych myśli, przeżyć i wyobrażeń, upatrywali w psychice dziecka zespół jakości bardzo zróżnicowanych, nie dających się sensownie wytłumaczyć. Dla jednych natura dziecka była objawieniem tajemnicy życia, a typ dziecięcej wyobraźni jedynie wartościowym, bo niesprawdzalnym i irracjonalnym sposobem poznania świata (Wordsworth, de Vigny, Nerval). Ta właściwość psychiki dziecięcej ma dla niektórych romantyków swe motywacje religijne.¹¹ Dziecko przez swą przyrodzoną naiwność jest istotą najbliższą prostocie i prawdzie ewangelicznej; bezpośrednią inicjacją do takiego pojmowania rzeczy daje ewangelia św. Łukasza. Dziecię z IV części *Dziadów* Mickiewicza pojmie tajemnicę serca pustelnika. Zdumionemu księdzu pustelnik wyjaśnia: „Nie dziw, głosu natury nie dosłyszają starzy”.¹² Orcio z *Nie-Boskiej Komedii*, chłopczyk przedwcześnie rozwinięty, chorobliwie wrażliwy i przeczulony, to częsta w literaturze romantycznej postać dziecka o psychice wyraźnie zdeformowanej. Prezentację takiej psychiki da Słowacki na przykładzie losów bohaterów *Godziny myśli*, Eoliona z *Wacława* i Eoliona z *Samuela Zborowskiego*. Postacie dziecięcych bohaterów z dramatów Słowackiego to

¹⁰ K. Tuney: *Psychologia dziecka w twórczości Prusa*, „Ruch Literacki”, 1934, z. 10.

¹¹ Por. słowa Lucyfera z *Eloa* de Vigny'ego (pieśń II, ww. 111—112):

*Car toujours l'ennemi m'oppose triomphant
Le regard d'une vierge ou la voix d'un enfant.*

W polskim tłumaczeniu Z. Trzeszczkowskiej (Adama M-skiego) fragment ten brzmi:

Bo zawsze przeciwstawi mej mocnej prawicy
Wróg zwycięski głos dziecka, spojrzenie dziewicy.

¹² A. Mickiewicz: *Dzieła*, t. III, Warszawa 1955, s. 70. Z cytatem tym kojarzy się nieodparcie sentencja Wordswortha: „*The child is father of the man*”.

natury chorobliwe, gwałtownie reagujące na przejawy życia, oszołomione tajemnicą, tragiczne przez wewnętrzne rozdarcie i oczekiwanie śmierci.¹³

Nie ulega wątpliwości, że ten sposób realizacji tematyki dziecięcej w literaturze romantycznej miał zaplecze filozoficzne, światopoglądowe i pedagogiczne. Szczególnie pedagogika tego okresu, zwracającą uwagę na rozwój uczuć i sfery imaginatywnej dziecka, mogła tu oddziaływać bardzo silnie.¹⁴

Własne dzieciństwo objawia się niektórym romantykom we wspomnieniu jako najpiękniejszy, pozbawiony trosk i kłopotów okres życia. Częsty to motyw twórczości Goethego, nierzadki w lirykach Keatsa i wczesnych balladach V. Hugo. Ten ostatni w tomie wierszy *L'Art d'être Grand-Père* (1877), potrafił z dużą przenikliwością psychologa i przyjaciela spojrzeć na dziecko i trafnie, choć bez większych ambicji w tym kierunku, odmalować jego portret psychiczny. Autobiograficzne wspomnienia z dzieciństwa pojawiają się w twórczości Mickiewicza. Jeśli w IV części *Dziadów* służą one, jak słusznie zauważył Kleiner, stylizacji uplastyczniającej przedstawienia¹⁵, w *Panu Tadeuszu* jest ich wymowa bardziej bezpośrednia i żywa.

Praktyczne i teoretyczne zdobycze psychologii eksperymentalnej Wundta, które na psychologię i pedagogikę I połowy XIX w. nie wywarły wielkiego wpływu, wpłynęły jednak decydująco na powstanie i rozwój psychologii dziecka, która w II połowie wieku ma pełne prawo do miana nauki. Opozycja przeciwko dotychczasowym spekulacjom w tej

¹³

„...Lecz z wyroków Pana
Dusza w dziecięciu bladym obłąkana,
Smutna i z ciałkiem niedołącznym zwadna,
A w obłąkaniach jak aniołek ładna;
Gdy się uśmiecha — zda się, że do nieba;
Płacze — to myślisz, że mu tak potrzeba
Nad jaką dawną pamiątką lub szkodą
Jak zapłakanej wierzbie stać się nad wodą.
Tylko że ojcu, gdy mu dziecię zbladło,
W chorobie dziecka jest zgryzot zwierciadło;
Tylko że nieraz jakaś moc grobowa
Przekleństwo ojca kładnie w dziecka słowa;
Lub w obłąkane czynności dziecięce
Jakieś piekielne mieszają się ręce
I straszne rzeczy czynią dziecka mocą...”

J. Słowacki: *Wacław* [w:] *Dzieła*, t. II, Wrocław 1952, s. 379—380. Zob. S. Zdziarski: *Eolion a Orcio*, „Życie”, R. II (1898), nr 19.

¹⁴ Ciekawe uwagi o romantycznych systemach pedagogicznych Richtera i Trentowskiego w podręczniku S. Kota: *Historia wychowania*, Warszawa 1924.

¹⁵ J. Kleiner: *Mickiewicz, Dzieje Gustawa*, t. I, wyd. II, Lublin 1948, ss. 399—400.

dziedzinie wyraziła się w generalnej tendencji traktowania psychiki dziecka jako splotu czynników jakościowo zróżnicowanych, lecz tworzących autonomiczną całość. Dla pozytywistycznego systematu psychologii znamieny jest jednocześnie prymat czynników motywacyjnych nad przedmiotowymi, naturalnymi dyspozycjami dziecka, które dotychczas stanowiły prawie jedyne pole badań i obserwacji. Twórcy „pedagogiki społecznej” zwracają przede wszystkim uwagę na zespół czynników motywacyjnych określonych społecznie (środowisko, rodzina), jako główne determinanty rozwoju psychicznego dziecka.

Zaplecze w rozwoju nauk psychologicznych określa w dużej mierze gusty i upodobania literackie epoki. Harmonizujący z ogólnymi założeniami artystycznymi, żądającymi ścisłej współzależności rzeczywistości kreowanej z realnie istniejącą, postulat zachowania prawdy psychologicznej w odtwarzaniu przeżyć dziecka, należał do podstawowych wskazań krytyki tego okresu. Chmielowski omawiając wczesne utwory Prusa dopatruje się w nich wartości artystycznych tam, gdzie psychologiczna wierność rysunku postaci dziecka, jest zachowana i nie zdeformowana nalotami sentymentalizmu i uczuciowej przesady.¹⁶ Podobną ocenę tematyki dziecięcej we wczesnych opowiadaniach Prusa dostrzegamy w szkicach Sienkiewicza¹⁷, Konopnickiej¹⁸, Dygasińskiego¹⁹, a więc u pisarzy, dla których sama „materia” przeżyć psychicznych dziecka jest przedmiotem szczególnych zainteresowań i obserwacji.

W literaturze II połowy XIX w. postulat zachowania psychologicznej wierności rysunku dziecka był w zakresie rozwiązań szczegółowych pojmowany różnie. Szerokie i psychologicznie podbudowane zainteresowania psychiką dziecięcą w literaturze rosyjskiej lat osiemdziesiątych mają jako główny przedmiot sferę emocjonalno-imaginatywną dziecka, dla której motywacje społeczno-środowiskowe są mniej istotne.²⁰ W literaturze francuskiej tego okresu, mimo znacznej popularności omawianego tematu, zainteresowania samą psychiką dziecka nie są wielkie. Psychologia dziecka w szeregu powieści autobiograficzno-wspomnieniowych (Lotiego, France'a i in.) rysuje się słabo. Konwencjonalność w rysunku

¹⁶ P. Chmielowski: *Aleksander Głowacki (Bolesław Prus)* [w:] *Pisma krytycznoliterackie*, t. II, Warszawa 1961.

¹⁷ H. Sienkiewicz: *Szkice literackie: II Pisma Bolesława Prusa...* [w:] *Dzieła*, t. XLV, Warszawa 1951.

¹⁸ M. Konopnicka: *Pisma Bolesława Prusa, tom pierwszy*, „Kłosa”, (1881), nr 850 i id.: „Omyłka”. *Opowiadania Bolesława Prusa*, „Gazeta Polska”, 1888, nr 16. Oba artykuły szeroko omówiła A. Brodzka w cytowanej pracy o nowelach Konopnickiej.

¹⁹ Ad.[olf] Dyg.[asiński]: *Bolesław Prus (Aleksander Głowacki) i jego utwory*. „Przegląd Tygodniowy”, R. XXI (1886), nr 21, 23, 26.

²⁰ G. Biały: *Włodzimierz Korolenko*, Warszawa 1954, ss. 198—202.

postaci małego bohatera kojarzy się często z idealistycznym i pełnym sentymentalizmem stosunkiem doń.²¹ Ciekawe, że w twórczości wielkich realistów francuskich tego okresu (z wyjątkiem Daudeta) nie pojawia się dziecko jako pełna osobowość.

Największy wpływ na zainteresowania tematem dziecięcym w literaturze europejskiej II połowy XIX w. miał Dickens. Autor *Olivera Twista* był jednym z pierwszych, który na dziecko spojrzał z perspektywy psychologa i przyjaciela. Stąd obok dogłębnej znajomości psychiki dziecka twórczość jego nasycona jest idealizmem w pojmowaniu psychicznych cech dziecka biednego, opuszczonego i samotnego w świecie dorosłych (postacie dziecięce z opowiadań wigilijnych, Dawid Copperfield, *Oliver Twist*, *Pawełek*, *Florencja Dombey* i in.). Idealistyczny stosunek Dickensa do dziecka, będący źródłem odpowiedniej funkcji tematyki dziecięcej w jego twórczości, deformuje niewątpliwie psychikę dziecka i jest niekiedy w rażącej niezgodzie z prawdą psychologiczną.²² Ten kierunek idealizacji oddziałował bardzo silnie na Prusa.

W polskiej literaturze popowstaniowej, realizacji tematyki dziecięcej są różnorodne. Dla Dygasińskiego psychika dziecka oznacza zespół jakości uformowanych pod silnym wpływem środowiska, świadczą o tym postacie dziecięce z *Margieli i Margielki*, *Beldonek*, *Zosia* z opowiadania *Świat i ślepa dziewczyna* i in. U Dygasińskiego, dobrego psychologa i pedagoga, obraz psychiki dziecka jest wyjątkowo dogłębny i prawdziwy.

W nowelistyce Orzeszkowej jest on skonwencjonalizowany i szkicowy. Autorka typizuje najbardziej wyraziste przejawy psychiki dziecka, ukazując z godną podziwu konsekwencją wpływ warunków środowiskowo-społecznych i dyspozycji dziedzicznych na jej kształtowanie się (por. tytułową postać *Julianki*, parę bohaterów *Sielanki nieróżowej*, *Helkę z Dobrej pani*, kilkuletnią córeczkę pani z *Aniołów*, *Kostusia*, syna słu-sarza z *A... B... C...*).

²¹ Powieść ta dlatego nosi często nazwę *le roman de l'enfance*, a więc powieść o dzieciństwie jako pewnym okresie życia (książki A. France'a: *Le livre de mon ami*, 1885 i *Pierre Nozière*, 1889 i P. Lotiego: *Le Roman d'un enfant*, 1890). O powieściach tych pisze w swojej *Anthologie des romanciers du XIX-e siècle* (Paryż, 1945, s. 27), E. Mayniel, że „...naissent de ce besoin d'opposer l'idéal, la vie rêvée plus belle et meilleure, à la réalité, à la vie médiocre et cruelle, qui est bien une tendance de l'enfant” [...] powstają [one] z tej potrzeby przeciwstawienia ideału, życia piękniejszego i lepszego, rzeczywistości, życiu szaremu i okrutnemu, która stanowi wyraźną tendencję umysłowości dziecka.

²² Zwrócił już na to uwagę W. Dibelius w swojej monografii o Dickensie. (*Charles Dickens*, 1916). Na jego opinie powołuje się K. Turey w cytowanym artykule. Ciekawe uwagi na ten temat są też w książce S. Monoda: *Dickens romancier*, Paris 1953.

Znacznie szerszy i psychologicznie pogłębiony zakres zainteresowań dzieckiem cechuje nowelistyczną twórczość Konopnickiej. Dla autorki *Michała Duniaka*, *Stacha Szafarczyka*, *Ze szkoły*, *Naszej szkapę* psychika dziecka jest przedmiotem wielu szczegółowych analiz, demonstrujących niepoślednią wiedzę psychologiczną. Konopnicka potrafi dostrzec konstytutywne cechy psychiczne, formujące się nie tylko pod wpływem warunków społeczno-środowiskowych, ale też na skutek wrodzonych dziecku dyspozycji psycho-biologicznych (*Anusia*). Właściwy dla nowelistycznej techniki pisarki rodzaj opisu typizującego zjawiska (*Nasza szkapę*) nie pomija jednak cech indywidualnych, jednostkowych. Konsekwentne utrzymania harmonii między rodzajem opisu typizującego cechy psychiczne dziecka a opisem indywidualizującym je, to znamieny rys realizacji tematyki dziecięcej w twórczości Konopnickiej.

Zainteresowania psychiką dziecka cechują, jak widać, wszystkich czołowych pisarzy doby popowstaniowej. Przytoczona na wstępie deklaracja Prusa z *Przygody Stasia* nie jest zjawiskiem wyjątkowym. Dążność do typizacji cech psychicznych jest znamiem *Przygody*. Ma tu ona dwójakie znaczenie: ukazuje najbardziej istotne cechy psychiki dziecka i waloryzuje je pod kątem przeciwstawienia z przeżyciami dorosłych, nie pozbawionych ignorowania i pogardy dla dziecka.

Dokładny opis doznań i przeżyć psychicznych bohatera *Przygody* dokonuje się poprzez obserwacje intro- i ekstrawertyczne.

Po ciężkiej pracy i kilkumiesięcznych doświadczeniach doszedł Staś do wielkich rezultatów. Udało mu się uchwycić różnicę między swoją nogą a krawędzią kołyski, a nawet między łonem matki a sienniczkiem.²³ [...] Toteż ssał jak pijawka, spał i krzyczał, a ludzie dorodzi kiwali głową nad jego niedołęstwem.²⁴

Wiedział, że głód morduje go od strony nóg, że w jednych punktach głowy koncentrują się wszystkie możliwe hałasy, a w drugich — wszelkie barwy i że trzeci punkt służy do ssania.²⁵

Opis typizujący doznania i reakcje dziecka dominuje w przedstawieniu pierwszych lat dzieciństwa Antka, choć i później, gdy bohater przejawia szereg cech osobniczych (duże zdolności, wrażliwość i obserwacja), nie zanika on zupełnie. Indywidualne cechy dziecka wiejskiego nie są, podobnie jak w przypadku Sienkiewiczowskiego Janka Muzykanta, nadzwyczajne. W środowisku skazującym dziecko na przeciętność ujawniają się naturalne dyspozycje psychiczne, na które nikt nie chce zwracać uwagi. Kontrast o dużej wymowie społecznej nie deformuje w tym przypadku psychiki dziecka.

²³ B. Prus: *Pisma*, t. IV, Warszawa 1950, s. 16.

²⁴ *Ibid.*, s. 16.

²⁵ L. c.

Dążność do zachowania prawdopodobieństwa psychologicznego w rysunku postaci dziecka jest znamieniem całej twórczości Prusa.²⁶ Należy się więc zająć sprawą, która przysporzyła niemało kłopotów badaczom i komentatorom utworów pisarza. Chodzi o problem idealizacji dziecka w jego twórczości, o to jakie są przejawy tego zjawiska i w czym szukać należy jego genezy.

Określone modyfikacje psychiki dziecka nie były, jak widzieliśmy, obce pisarzom współczesnym Prusowi. Wyolbrzymienie i skarykaturowanie cech psychicznych dziecka jako osnowy anegdoty literackiej w funkcji humorystycznej, choć nie pozbawionej momentów krytyczno-wychowawczych, cechuje *Kłopoty babuni*. Problem dzieciństwa w aspekcie psychologicznym i psychologiczno-pochodnym jest kanwą humorystycznej anegdoty tym wyrazistszej, że osnutej na wydarzeniach, których przedmiotem jest dziecko nienormalnie rozwinięte o spotęgowanych reakcjach i przytępionej inteligencji. Należy sądzić, że mimo przesady i wyjaskrawień ma się tu do czynienia ze sprawą społeczno-środowiskowych motywacji rozwoju dziecka.

W sposobie traktowania wpływów społeczno-środowiskowych na dziecko cechuje Prusa wyraźna tendencyjność, łatwo uzasadniona programem ideowym wczesnej twórczości pisarza. Środowisko kształtuje psychikę tych dzieci, które są silnie w nie wrośnięte, pozbawione samodzielnych odruchów, bierne w sposobie reagowania na bodźce. Dziećmi takimi są m. in. synowie pana Karola, Jędrzek — syn Durskiego i Antek — warszawski ulicznik z *Sieroczej doli*, Lonia i Walek, syn pomywaczki dworskiej z *Grzechów dzieciństwa*, Józio z *Anielki*. Ich pojęcia moralne, charakter i osobowość podlegają rozwojowi i wpływom warunków, w jakich wzrastają. Jest to wyraźną ilustracją przekonań pisarza, który, zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy psychologicznej, głęboko wierzy w stałą ewolucję psychiki dziecka. W jednej z kronik pisał między in.: „angielscy moralści wiedzą o tym, że człowiek nie przynosi ze sobą na świat „zasad moralnych”, że „poczucie obowiązku” nie jest mu wrodzonym, ale że wszystkie podobne uczucia należy szczepić i rozwijać”.²⁷

Zupełna niezależność od wpływów społeczno-środowiskowych cechuje natomiast psychikę dzieci biednych i osamotnionych, których wartości pozytywne kształtują się w opozycji do środowiska. Są to dzieci obdarzone dużą siłą woli, bystrością umysłu i naturalnym poczuciem moralnym, poczuciem trwałym i niezmiennym. Jaś z *Sieroczej doli* zachowa przyrodzoną dobroć i słodycz mimo nie najlepszych przykładów ze strony otoczenia i kolegów. Podobnie Anielka, która choć narażona bez przerwy

²⁶ Rzeczowe opracowanie tego problemu w rozprawie S. Worowskiego: *Dzieci w utworach Prusa*, „Przyjaciel Szkoły”, 1931, nr 8.

²⁷ „Kurier Warszawski”, 1886, nr 294 [w:] *Kroniki*, t. IX, Warszawa 1960, s. 239.

na zgubne wpływy otoczenia, pozostanie do końca dzieckiem o idealnej, anielskiej naturze. Jak więc widać, Prus w odniesieniu do niektórych dzieci zakłada pewną stabilność charakteru. Istnieje zespół jakości psychicznych z góry określony dyspozycjami dziecka, który w trakcie rozwoju jedynie ulepsza się nie ulegając wpływowi środowiskowo-społecznym. Pisarz, nie negując istnienia zewnętrznych motywacji rozwojowych, uchyla ich działanie tam, gdzie w grę wchodzi momenty inne, pozapsychiczne — ideowo-społeczne. „Pozytywne” wartości tkwiące w psychice dzieci zostają wyidealizowane przez ustatycznienie tym wyrazistsze, że kontrastujące z warunkami środowiskowymi.

Wyjątkami są tu dziecięcy bohaterowie *Grzechów dzieciństwa* i *Omyłki*, ale też wywodzą się oni ze środowisk, których oddziaływanie jest nikle, mało wyraziste i nie dość kontrastowe. Bohater *Grzechów* to dziecko dworskiego oficjalisty, wychowujące się wprawdzie we dworze, lecz zachowujące dużą swobodę i samodzielność ruchów przez stały kontakt z przyrodą, dziećmi wiejskimi itp. Podobnie Antoś z *Omyłki*, dziecko żywe, bezpośrednie w sposobie reagowania na wszelkie przejawy życia i inteligentne, którego samodzielności nie ograniczy tępy system edukacji pana Dobrzańskiego. Tam, gdzie wpływ środowiska na małego bohatera jest ograniczony, gdzie przez rozwój właściwych sobie dyspozycji psychicznych osiąga on dużą samodzielność i swobodę, psychika jego nie wymaga „retuszów”, jest naturalna i prawdziwa. Stąd we wczesnej nowelistyce pisarza dwa omawiane utwory zajmują pozycję szczególną. Wyczulony zmysł obserwacji psychologicznej Prusa rejestruje tu wszelkie, niekiedy bardzo subtelne i w istocie swej mocno złożone, przejawy psychiki dziecka (np. budzenie się pierwszych wrzuseń erotycznych u Kazia z *Grzechów* lub początki uczuć patriotycznych Antosia z *Omyłki*). Obserwacja wolna jest tu od sentymentalizmu i przesady, mimo wyraźnie emocjonalnego stosunku autora do przedmiotu.

Prus zakłada więc określoną hierarchię postaci dziecięcych, której wyznacznikiem podstawowym jest rodzaj i stopień wpływów społeczno-środowiskowych na kształtowanie psychiki. Gdzie rodzaj wpływów (przez rodziców, środowisko jako grupę społeczną, a więc dorosłych, nauczycieli, rówieśników itp.) i stopień ich natężenia jest duży, psychika kształtuje się w opozycji do nich, co powoduje idealizację i wyjaskrawienie cech pozytywnych, dobrych (Anielka z *Anielki*, Jaś z *Sierocej doli*, Wanda z *Pałacu i rudery*). W pełni wypowiedzi się tu paradoks typowy dla literatury tego okresu, a ukanonizowany pisarską praktyką Dickenasa — przy maksymalnej ścisłości w rejestracji i analizie zewnętrznych motywacji rozwojowych oraz założonej tezie dynamiczności rozwojowej pojawia się idealizacja i „statyzacja” psychiki dziecka. Stopień deformacji jego portretu psychicznego jest tutaj stosunkowo największy. Drugą

grupę, omawianą poprzednio, stanowią dzieci silnie wrośnięte w środowisko i ulegające mu. Ich psychika kształtuje się pod kątem wiernego przystosowania do warunków i okoliczności życiowych. Te postacie są scharakteryzowane negatywnie jako jedne z ofiar ustroju społecznego. Trzecią wreszcie grupę postaci dziecięcych stanowią te, które przez naturalne warunki (niemowlęcy bohater *Przygody Stasia*) lub własne dyspozycje psychiczne i okoliczności środowiskowe (Kazio z *Grzechów dzieciństwa*, Antos z *Omyłki*) uniezależniły się właściwie od wszelkich wpływów z zewnątrz. Na tych to najbardziej klarownych substratach psychiki dziecięcej skupiają się „przedmiotowe” zainteresowania Prusa psychologa.

Wróćmy jeszcze do sprawy idealizacji portretu małego bohatera u Prusa. Idealizacja ta przejawia się w szeregu cech psychicznych dziecka: w jego spotęgowanej wrażliwości i reakcjach na bodźce zewnętrzne, w rozbudowanej sferze imaginatywnej, przesadnej uczuciowości, przedczesnej dojrzałości umysłowej i uczuciowej. Typowymi przykładami są tu Jasio z *Sierocej doliny*, Anielka, Stasiak z *Placówki*.²⁸ Jaka jest geneza i cel tego zabiegu? Jedni wywodzą go z romantycznej koncepcji dzieciństwa, drudzy upatrują w nim wykładnik emocjonalnego stosunku pisarza do dziecka (zwłaszcza biednego) i dzieciństwa w ogóle. Inni wreszcie, z których poglądem solidaryzujemy się, nie negując słuszności poprzednich, widzą w idealizacji dziecka u Prusa jeden ze sposobów realizacji jego programu społeczno-moralnego. Już dla współczesnych Prusowi recenzentów jego wczesnych utworów (Chmielowskiego, Sienkiewicza, Kopnickiej) fakt ten był zupełnie oczywisty. Idealizacja postaci stojących poza głównym nurtem życia zbiorowego, jak to trafnie formułuje Szweykowski: starców, dzieci, dziwaków i ludzi prostych, wywołana jest potrzebą przeciwstawiania ich psychiki anormalnej i zdeformowanej — najbardziej wynaturzonym przejawom życia społecznego. Starzec, prosty człowiek z ludu, i dziwak — to ludzie, których łączy z dzieckiem podobna pozycja społeczna i typ reakcji psychicznych. Podobnie jak dziecko, reagują oni w sposób spontaniczny, naiwny i szczerzy (por. Helunię i Hoffa oraz Wandę i Piółunowicza z *Pałacu i rudery*, Anielkę i Gajdę z *Anielki*, Kazia i babcię ze *Szkatułki babci*). Charakteryzuje ich wszystkich ograniczony zakres możliwości poznawczych mimo trafnej, a niekiedy dogłębnej i przenikliwej oceny rzeczywistości. Szweykowski w monografii o pisarzu pisze, że cała ta galeria postaci jest również przedmiotem psychologicznych zainteresowań pisarza, którego w tym okresie twórczości zajmuje szczególnie „analiza stanów wyjątkowych duszy ludzkiej” i „analiza namiętności człowieka”.²⁹ Jest jednak rzeczą bardzo prawdopodobną

²⁸ Szczegółowy opis psychiki tych dzieci w cytowanych pracach Turey i Worowskiego.

²⁹ Szweykowski: *op. cit.*, s. 82.

i to jeszcze, że dla pisarza świadomość autonomii psychiki dziecka z szeregiem odrębnych reakcji, doznań i przeżyć musiała szukać jakiegoś wsparcia w podobnych objawach. Nie zapominajmy, że jest to okres, kiedy świat psychiki dziecka nie został całkowicie odkryty przez literaturę, że bardzo często czytelnik musiał wierzyć bardziej autorskiej deklaracji niż artystycznemu dokonaniu. Nawet Sienkiewicz, tak świadomie ukazujący w szeregu kronik, recenzji i omówień świat przeżyć psychicznych dziecka jako teren płodnych eksploatacji literacko-psychologicznych, dziwi się, że w *Przygodzie Stasia* zdarzeniowość, fabularność jest tak nikła. Wyraża przy tym obawę, czy psychologiczny portret dziecka jest na tyle ciekawy i ważny, aby mógł stanowić jedyną ośnowę treści utworu literackiego.³⁰

Podobną rolę w obrębie tej grupy „typów pozytywnych” odgrywa ornament zwierzęcy — pies. Motyw przyjaźni dziecka z psem, przyjaźni, ufundowanej na podobnej pozycji w świecie i wzajemnym zrozumieniu to jakby nowa, społecznie ukierunkowana wersja klasycystycznej paraboli zgody między „dziećmi natury”. Przyrodzona nieporadność i szczerłość objawów, społeczna izolacja i życie w klimacie całkowitego niezrozumienia, wreszcie pragnienie opieki i pomocy — oto momenty styczne sytuacji życiowej dziecka i psa.

L. Włodek w monografii o pisarzu pisze: „Kiedy chodzi o dzieci milknie Prus utylitarysta i odzywa się jego czułe na niedolę serce”.³¹ Istotnie, stosunek Prusa do dziecka i dzieciństwa jest, jak poza Włodkiem niejednokrotnie i słusznie wskazywano, wybitnie emocjonalny. W literaturze pozytywistycznej emocjonalny stosunek do dziecka jest zjawiskiem tak powszechnym, że można by zeń uczynić jeden z istotnych wyróżników ideologii tej grupy literackiej. Prus szczególnie żywo reaguje na krzywdę dziecka biednego, w czym daleko odbiega od surowych reguł pedagogiki Spencera. Zaangażowanie emocjonalne autora, ujawnione w opisie losu dzieci pokrzywdzonych, biednych i osamotnionych, jest, jak w przypadku Dickensa, przyczyną idealizacji i licznych przekrawień.

Bardziej niż pozostałych pisarzy tego okresu cechuje Prusa uczuciowy stosunek do dziecka i dzieciństwa w ogóle. Dzieciństwo jest pogodnym i najszczęśliwszym okresem życia człowieka, stąd każdorazowa pamięć o nim wyzwala w bohaterach wzruszenia i emocje. Staruszka ze *Szkatułki babki* znajduje we wspomnieniach własnego dzieciństwa i wnuczka jedyną radość w życiu pełnym trosk i poniżeń. Dla Zosi Lachowicz z *Dusz w niewoli* marzenie senne z dzieciństwa jest chwilowym uśmie-

³⁰ H. Sienkiewicz: *op. cit.*, s. 302.

³¹ L. Włodek: *Bolesław Prus. Zarys społeczno-literacki*, Warszawa 1918, s. 124.

chem kłopotów, powrotem w krainę szczęścia i radości. Bohaterowi *Przekłętego szczęścia*, Wilskiemu, obrazy z dzieciństwa pojawiają się w momencie szczególnie radosnym, harmonizują z atmosferą szczęścia i pogody. Ornament dzieciństwa radosnego i pogodnego, w wyraźnej funkcji stylizacyjnej, pojawi się epizodycznie w *Lalce*, *Emancypantkach*, *Faraonie*.

Genetyczne podstawy emocjonalnego stosunku pisarza do dzieciństwa są trudne do jednoznacznego określenia i różnorodne. Jest to zapewne przejaw ogólnych dążeń czasu, upatrujących w dziecku istotę społecznie użyteczną, dobrą, godną uwagi i szacunku dorosłych. Z drugiej strony musiała tu również oddziaływać tradycja literacka, przynajmniej od czasów romantyzmu. Wpływ szczególnie wyraźny należy przypisać Dickensowi, który stale Prusowi patronował. I wreszcie uzasadnienia uczuciowego stosunku Prusa do dziecka należy szukać w typie jego osobowości i charakteru. Prezentacja tych zjawisk, już zresztą szeroko i dostatecznie udokumentowanych, nie jest jednak naszym zamiarem.

Pragniemy zwrócić uwagę na jeszcze jedną sprawę. Otóż pisze się często o autobiograficznym charakterze tematyki dziecięcej we wczesnych utworach Prusa (por. np. opinie J. Kulczyckiej-Saloni i Z. Szweykowskiego w monografiach o pisarzu). Rzecz wymaga szczegółowszych badań, jakkolwiek nasycenie treści wczesnych nowel i opowiadań „dzieciętych” pisarza materiałem przeżyć własnych jest bardzo prawdopodobne, co zresztą odnieść można do wszystkich utworów o tematyce dziecięcej. Pisarz, formując psychikę swoich postaci literackich na wzór własnej, daje przejaw troski o zachowanie prawdy psychologicznej w opisie przeżyć i reakcji dziecka. To jest jedna funkcja autobiografizmu, którą można odnieść do Prusa. Zwrot do własnych przeżyć z okresu dzieciństwa oznaczać też może potrzebę powtórnego przeżycia lat szczęśliwych i radosnych. Materiał wspomnień zostaje wtedy poddany pewnej selekcji pod kątem uwypuklenia jasnych i pogodnych stron życia. Autobiografizm jest tu kanwą refleksji, komentarza i oceny rzeczywistości podstawionej. We wczesnej nowelistyce Prusa ten rodzaj wspomnień własnego dzieciństwa jest, jak pokazywaliśmy, wyraźny.

II

Artystyczną realizację tematyki dziecięcej u Prusa wyznaczają dwa czynniki: dążenie do zachowania prawdy psychologicznej w rysunku postaci dziecka oraz możliwie największa wyrazistość i sugestywność w sposobie przedstawienia i rozwiązania niektórych kwestii społecznych. Nie znaczy to, że w konkretnej realizacji dwa te dążenia są sobie przeciwstawne lub równoległe do siebie. Są to najczęściej elementy korela-

tywne: kryterium zachowania prawdy psychologicznej jest warunkiem koniecznym eksperymentu, którego przedmiotem jest fakt społeczno-obyczajowy i środowiskowy.

Funkcja charakteryzująca i demaskatorska dziecka i dzieciństwa występuje najwyraźniej w odpowiednim ukształtowaniu narracji, prowadzonej z pozycji małego bohatera. Mamy tu do czynienia z odpowiednią „perspektywą narracji”³², której kształt językowo-stylistyczny i kompozycyjny może być różny. Faktyczność perspektywy może być oznaczana dziecięcym sposobem i zakresem obserwacji, jakkolwiek sama narracja prowadzona jest przez autora. W ramach jej ukształtowania przez narratora „spojrzenie dziecka” pojawia się tam, gdzie w wydarzenia włączony jest bezpośrednio dziecięcy bohater, a więc każdorazowe zastosowanie „chwytu” ma motywację realistyczną i kompozycyjną. W takiej postaci perspektywa narracyjna pojawia się u Prusa w *Przygodzie Stasia, Anielce, Omyłce, Placówce, Sieroczej doli*. Spotykamy ją też czasami w *Jamiole Sienkiewicza, Juliance* i *Przygodzie Stasia Orzeszkowej*, w *Beldonku* Dygasińskiego (tu stopień dziecięcego „upodmiotowienia narracji jest bardzo duży), a wreszcie w niektórych nowelach Konopnickiej (*Anusia, Ze szkoły* i in.)³³ Stopień ingerencji autora w zakresloną szerokością dziecięcej obserwacji narrację jest różny, zależny od funkcji zabiegu. Jeśli pierwszorzędnym zamiarem autora jest ukazanie autonomii dziecięcych przeżyć i myśli, ingerencja ta nie jest wielka, nad komentarzem góruje zdecydowanie opis (*Przygoda Stasia*, odpowiednie fragmenty dotyczące Staśka z *Placówki* i Jasia z *Sieroczej doli*). Nigdy jednak sugestia dziecięcego spojrzenia na rzeczywistość nie jest w tym przypadku u Prusa tak duża, jak np. u Dygasińskiego w *Beldonku*. W przypadku społecznej funkcyjności tematu (charakterystyka i demaskacja środowiska) ingerencja dorosłego narratora jest znaczna. Perspektywa dziecięcego spojrzenia jest nasycona komentarzem i refleksją autorską. Przejawia się to zwłaszcza w *Anielce*.

Odrębny typ epickiej perspektywy wspomnień z dzieciństwa znajduje wyraz w narracji dziecięcych bohaterów *Grzechów dzieciństwa* i *Omyłki*. Dystans między przedmiotem opowieści a narratorem jest znacznie mniejszy niż w poprzednim przypadku, co wynika już z samej formy gramatycznej narracji. Zmniejszenie dystansu potęguje wyrazistość przedstawień odnoszących się do psychiki dziecka: jego przeżyć, reakcji itp. Ta forma narracji kieruje się bowiem z natury swej ku formom przeżycia, a przez nie ku ich treści. Prus, podobnie jak i Dickens, który

³² Termin A. Brodzkiej z cytowanej pracy o nowelach Konopnickiej. Perspektywa narracyjna oznacza dodatkowy dystans epicki, jaki w narracji dziecięcego bohatera wytwarza się między nim a światem.

³³ A. Brodzka: op. cit., ss. 150—156.

był mu tu wzorem, panuje całkowicie nad wspomnieniami z pozycji człowieka dorosłego. Jego komentarz, jakkolwiek rzeczowy i pozbawiony sentymentalizmu, nie zawsze przystaje do ścieśnionego dziecięcym sposobem widzenia i interpretacji zjawisk obszaru treści.

Funkcja omawianego zabiegu jest podwójna. Z jednej strony służy plastycznej prezentacji psychiki dziecka. Z drugiej dąży w stronę zjawisk społecznych: wpływa na wyrazistszą prezentację środowiska i jego demaskowanie. Nowy sposób spojrzenia na środowisko jest szczególnie przydatny tam, gdzie ogląd rzeczywistości kojarzy się nierozzerwalnie z jej krytyką. Już Konopnicka w artykule o *Omyłce* wskazywała ten sens operacji artystycznej Prusa, pisząc o „złagodzonej świetle”, tj. o odpowiednim stanowieniu wymowy tragicznych wydarzeń, które dziecko spostrzega i ocenia.³⁴ Kontrast między psychiką dziecka, czystą, wrażliwą i naiwną, a warunkami, w jakich ono wzrasta, potęguje jednocześnie ostrość widzenia krytycznego. „Ukazanie rozkładu moralnego klasy obszarniczej widzianego oczyma dziecka wzmogło oskarżycielską wymowę utworu, spotęgowało napięcie dramatyczne powieści” — pisze o *Anielce* J. Kulczycka-Saloni w monografii o pisarzu.³⁵ Dążność do realistycznego, a psychologicznie uzasadnionego przedstawienia tego wycinka rzeczywistości społeczno narodowej, którego obszar i pojemność określa dziecięcy sposób widzenia i rozumienia zjawisk, może też oznaczać rezygnację pisarza z ukazania całości zjawisk, których nie chciał widzieć i oceniać. Tak więc technikę „podwójnej perspektywy” spojrzenia dziecka — jak ją określa Konopnicka — można wiązać z określonym programem ideowym pisarza. Jest ona, jak to słusznie i przekonująco pokazała Alina Brodzka w książce o nowelach Konopnickiej, przejawem charakterystycznym dla literatury lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego stulecia nowych rozwiązań i poszukiwań artystycznych. U Prusa koresponduje z nią pokrewny typ techniki kompozycyjno-narracyjnej: spojrzenie psa, której funkcję w pełni wyzyska dopiero Dygasiński. Zantropomorfizowany sposób myślenia zwierzęcia, bliski obserwacji i rozumowaniu dziecka, to jeszcze jeden przykład odnowy literackiego spojrzenia na świat. Pies Kurta z *Przygody Stasia* trafnie ocenia najbliższe środowisko wiejskie, a w spojrzeniu Karusia z *Anielki* nie brak goryczy i rozczarowania autora do społeczeństwa pozbawionego uczuć humanitarnych i chęci niesienia pomocy biednym i opuszczonym.

Emocjonalny stosunek Prusa do tematu ludzi biednych, społecznie pokrzywdzonych i osamotnionych, stanowiący znamieną cechę jego wczesnej twórczości literackiej, wpływa na znaczne zmniejszenie dystansu między narratorem i czytelnikiem, a także na znaczną rozbudowę form

³⁴ „Gazeta Polska”, 1886, nr 16

³⁵ J. Kulczycka-Saloni: *Bolesław Prus*, Warszawa 1955, s. 77.

bezpośredniej wypowiedzi autorskiej: komentarza, refleksji, apelu. Jest to też jedna ze znamiennych cech narracji wczesnych nowel i opowiadań o tematyce dziecięcej. Technika perspektywy narracyjnej „spojrzenia dziecka” nie hamuje swobody ruchów autora. Komentarz, wbrew realistycznym motywacjom narracji dziecięcej (w *Grzechach dzieciństwa* i *Omyłce*), wyraża „dojrzałą” wiedzę narratora, jest także wyjaśnieniem zdarzeń nie mogących się stać przedmiotem dziecięcej narracji. Częste refleksje w *Sierocej doli* czy w *Anielce* wiążą się niewątpliwie ze społecznym adresem utworów. Funkcję podobną pełnią apele (np. w końcowym fragmencie *Antka*). Wobec nadmiaru refleksji w *Anielce* ukazane w utworze wydarzenia czynią niejednokrotnie wrażenie jakiegoś materiału przykładowego, zebranego jedynie dla ilustracji myśli przewodniej. Sugestię tę potęgują jeszcze niektóre rozdziały o sentencjonalnych tytułach: „W jaki sposób Bóg czuwa nad sierotami”; „Sprawiedliwy lituje się nad wszelkim bydłatkim, ale serce bezbożnych jest okrutne”.

Dążność do zachowania spontaniczności przeżyć psychicznych i reakcji dziecka wyraża się w częstym u Prusa typie liryzowanego opisu przyrody, postrzeganej i interpretowanej przez małego bohatera. Jest to najczęściej opis animizowany (lub antropomorfizowany), wyraźnie kontrastujący z opisem środowiska i ludzi. Pojawia się on w odpowiednich fragmentach *Sierocej doli*, *Przygody Stasia*, *Placówki*, *Anielki*. Ten typ techniki opisowej nie jest obcy innym pisarzom współczesnym Prusowi. Sienkiewicz stosuje go w końcowym fragmencie *Jamiola* (opis lasu, którym idzie sierota; opis jest tu wpleciony w formę monologu zbliżonego do mowy pozornie zależnej), nasycą nim niektóre partie *W pustyni i w puszczy*. U Dygasińskiego widzimy go w niektórych partiach *Bel-donka*. Orzeszkowa liryzuje opis przyrody i środowiska, postrzeganych przez dziecko w *Tadeuszu* i w *Przygodzie Jasia*.

Technika poetyzacji opisu przez odpowiedni zestaw przekształceń (animizacje, antropomorfizacje) to jeden z ważkich i artystycznie sugestywnych sposobów przedstawienia autonomii przeżyć psychicznych dziecka. Potrzeba uwydatnienia tej autonomii, dotychczas ignorowanej przez literaturę, nie jest wykroczeniem przeciw psychologii dziecka, które ma przyrodzoną skłonność do animizacji świata. Z drugiej strony, pozytywistów w ogóle a Prusa w szczególności, cechuje wyraźna skłonność do hiperbolizacji przedstawień odnoszących się do świata przeżyć, doznań i reakcji dziecka. Jest to zjawisko ze wszech miar uzasadnione potrzebą szczególnego podkreślenia sfery tematycznej, dotychczas zupełnie ignorowanej przez literaturę.

Temat dziecięcy objawia, jak widać, szczególną przydatność w procesie odnowienia środków wyrazu artystycznego. Słusznie pisze G. Biały w cytowanej monografii o Korolence, że w literaturze lat osiemdziesią-

tych „[...] wielu pisarzy zapragnęło sięgnąć do świadomości dziecięcej jako do swoistego typu prostego i w prostocie swej najbardziej złożonego doznawania rzeczywistości”.³⁶ Obok narracyjnej techniki „spojrzenia dziecka”, która jest poważną zdobyczą literatury II połowy XIX wieku, stwierdza się przejawy pewnego odnowienia schematów kompozycyjno-fabularnych. Pierwsza operacja dotyczy tu fabularnego schematu przygody. Motyw przygody dziecięcej, stanowiący osnowę kompozycyjną wielu nowel Czechowa (*Grisza* 1886, *Zbieg* 1887), Korolenki (*W nocy* 1888) czy też opowiadań Daudeta z *Listów z mojego młyna* — że ograniczymy się do przykładów najbardziej znanych — nadaje nowy sens i funkcję przedstawianym wydarzeniom, których przedmiotem i niekiedy podmiotem jest dziecko. W naszej literaturze tego okresu motyw dziecięcy w takim ukształtowaniu „przygodowym” pojawi się w *Przygodzie Jasia* i w *Tadeuszu Orzeszkowej*, w *Jamiole* Sienkiewicza, a u Prusa w *Przygodzie Stasia*. Zdarzenie, z natury swej proste i nieskomplikowane, jakkolwiek nie pozbawione w *Przygodzie Stasia* pewnej komplikacji, urasta do miary przygody, tj. nieoczekiwanego układu wydarzeń. Przyroda i ludzie, postrzegane po raz pierwszy przez małego bohatera, ukazują się w wymiarze nadzwyczajnym, zadziwiającym. Motyw dziecka pełni rolę *leitmotivu*, scalającego kompozycyjnie fabułę. Wzrasta jednocześnie napięcie, potęguje się dynamika wydarzeń.

Druga operacja artystyczna dotyczy fabularnego modelu biograficznego. Chronologiczny ciąg wydarzeń okresu dzieciństwa i młodości stanowi kompozycyjną zasadę *Dawida Copperfielda*, *Dombey i syna*, *Olivera Twista* Dickensa, *Dzieciństwa, chłopięctwa i młodości* L. Tołstoja, autobiograficznych, cytowanych poprzednio powieści France'a i Lotiego czy też wspomnieniowej powieści Daudeta *Le Petit Chose, Histoire d'un enfant* (1886). Fabuła w takim ukształtowaniu zdradza wyraźne zależności od typu biograficznej powieści angielskiej XVIII w., bogacąc się o nowy, wyraźnie zaznaczony element wspomnień i ich funkcji. U nas typ kompozycji wspomnieniowej pojawi się na szerszą skalę u Prusa, w którego twórczości rozmiar fabuły opartej na wydarzeniach okresu dzieciństwa i młodości jest stosunkowo największy (*Anielka*, *Sieroca dola*, *Grzechy dzieciństwa*, *Omyłka*). Kompozycyjna funkcja elementu wspomnień uwidacznia się w odpowiedniej selekcji treści biograficznej, a celem tego jest nasycenie jej elementami pogody, radości i spokoju. Tok biografii, zasadniczo zgodny z naturalnym następstwem wydarzeń, reguluje częstotliwość wspomnień: pojawiają się one w momentach ważnych, w jakiś sposób uzasadnionych potrzebą wspomnienia, zwłaszcza tam, gdzie dystans między dorosłym narratorem a przedmiotem narracji jest

³⁶ Biały: *op. cit.*, s. 198.

duży, jak w *Grzechach dzieciństwa* czy w „małej trylogii” Sienkiewicza (*Stary sługa, Hania, Selim Mirza*). Łagodzą one efekt bezpośrednich przedstawień i uplastyczniają samą formę przeżywania podmiotu wspominającego.

W artykule niniejszym chcieliśmy dać zarys pewnej problematyki badawczej, która może i powinna zainteresować zarówno historyka, jak teoretyka literatury. Pokazując genetyczne i merytoryczne wyznaczniki interesującego nas zjawiska w literaturze, przekonani jednocześnie jesteśmy o jego strukturalnej odrębności. Sądzić należy, że trudność w integracji zjawisk z zakresu psychologii, socjologii i literatury (potrzeba takiej integracji ujawnia się tu niewątpliwie) sprawiła, że temat dziecięcy w literaturze jest właściwie jeszcze nadal merytorycznie o teoretycznie niedookreślony. Stąd twórczość Prusa, traktowaną jako przejaw typowych w pewnym okresie zainteresowań literackich dzieckiem, ujmujemy w kontekście możliwie szerokim. Nie pretendując do całkowitego wyczerpania sprawy, pragnęliśmy wskazać tu problematykę zdaniem naszym najważniejszą, dokonać pewnych klasyfikacji i ocen, postawić hipotezy, które niejednokrotnie domagają się bogatszych i szczegółowszych uzasadnień niż te, które dajemy.

РЕЗЮМЕ

В своей статье автор пытается указать источники детской тематики и метод ее выражения в творчестве Болеслава Пруса, одного из наиболее выдающихся польских писателей периода позитивизма. Понятие „детская тема” автор трактует как тематический комплекс или тематические комплексы литературного произведения, содержанием которого является ребенок как личность — его психика, реакция на внешние стимулы, позиция в общественной среде, детство, т.е. совокупность его психических, общественных и прочих качеств в определенный исторический момент. Метод художественного конкретизирования детской тематики у Пруса автор связывает с тремя направлениями интереса к ребенку в тот период: общественного психологического и художественного.

В I главе рассматривается общественный интерес к ребенку в XIX столетии. Влияние этого интереса на польскую литературу этого периода, особенно на творчество Пруса, весьма очевидно. Имеется в виду ребенок обиженный в общественном отношении („Сиротская доля”, „Антек”), лишенный материнской и воспитательной опеки („Анелька”, „Детские вины”). Ребенок контрастирует с обще-

ственной средой своим естественным т.е. искренним, наивным поведением и своей непосредственностью. Можно утверждать об известной целеустремленности детской тематики в литературе того времени и в творчестве Пруса, в частности целеустремленности, которая сводится к четкой характеристике среды и ее разоблачению. Такой тип функциональности детской тематики в произведении основывается на довольно идеалистическом убеждении, утвердившимся со времен Диккенса, что общественное воздействие ребенка очень значительно. Ребенок — это существо полезное в общественном отношении. Благодаря своим естественным склонностям он может положительно воздействовать на общественную среду („Анелка”, „Сиротская доля”).

Во второй главе автор показывает особенности психики ребенка в творчестве Пруса, представляя этот образ на широком фоне польской и европейской литературы, науки, культуры и педагогики того времени. Стремление к сохранению психологического правдоподобия в обрисовке личности ребенка — характерная черта всего творчества Пруса, с известной тенденциозностью в представлении влияния общества и среды на развитие ребенка. Именно в творчестве Пруса выражается парадокс, типичный для литературы этого периода (главным образом у Диккенса); при принятом тезисе о динамическом развитии ребенка — наблюдается образ ребенка, психически вполне определившегося и не развивающегося (Анелка в одноименной повести, Ясь в „Сиротской доле”, Ванда в „Дворце и развалине”). Деформация и идеализация психики некоторых детских типов в произведениях Пруса объясняется общественной „адресованностью” произведений, „функциональностью” тематики, о чем шла речь в I главе. Автор обращает внимание на эмоциональный подход Пруса к ребенку и детству, а также на автобиографический характер самой детской тематики в творчестве Пруса.

В последней (III) главе рассматриваются художественные средства конкретизации детской тематики у Пруса. Показанные в I главе „функциональности” тематики Прус осуществляет благодаря соответствующей композиции повествования, которой дано название „глазами ребенка”. Этот прием хорошо известен в польской и европейской литературе этого периода. Это повествование, которое ведется якобы с позиции ребенка, имеет свое влияние на более обстоятельную характеристику среды, но и на более правдоподобное и непосредственное представление психики ребенка („Приключение Стася”, „Детские вины”, „Ошибка”). Вместе с тем разворачивается авторский комментарий что уменьшает расстояние между рассказчиком

и читателем. Стремление к сохранению непосредственности психических переживаний и реакции ребенка проявляется в часто встречающемся у Пруса лирическом описании природы, которую воспринимает и объясняет ребенок. Факт, что детская тематика стала центральной в творчестве Пруса, оказал влияние на возобновление фабулярных схем, а именно схемы приключения ребенка („Приключение Стася”) и фабулярного автобиографического образца („Анелка”, „Сиротская доля”, „Детские вины”, „Ошибка”). Из этого видно, что детская тема оказывается особенно удобной в процессе возобновления средств художественного изображения в литературе того времени.

R É S U M É

Dans cet article l'auteur s'occupe des sources et des façons de présenter le sujet d'enfant dans l'oeuvre littéraire de B. Prus, un des plus éminents écrivains polonais de l'époque du positivisme. La notion du „sujet d'enfant” est comprise par l'auteur comme un ou des ensembles de sujets de l'oeuvre littéraire ayant pour la trame l'individualité de l'enfant, son psychisme, ses réactions aux stimulants extérieurs, sa position sociale et celle du milieu, son enfance c.-à-d. l'ensemble de qualités psychiques, du milieu, sociales et autres, localisées dans le temps. Les manières d'une concrétisation littéraire des sujets d'enfant chez Prus sont liées par l'auteur avec trois courants d'intérêts prêtés à l'enfant dans cette période-là: 1° — intérêts sociaux, 2° — intérêts psychologiques, 3° — intérêts artistiques.

Dans le premier chapitre l'auteur parle des intérêts sociaux prêtés à l'enfant au XIX-e s., dont l'inspiration, dans la littérature polonaise de cette période, et surtout chez Prus, est bien visible. Il s'agit ici de l'image de l'enfant socialement lésé (*Sieroca dola*, *Antek*), privé de la protection maternelle et éducative (*Anielka*, *Grzechy dzieciństwa*). L'enfant, en résultat de ses conduites naturelles donc sincères, naïves et directes, fait un contraste avec l'image du milieu social. On peut parler donc d'un certain type de fonction des sujets d'enfant dans la littérature de cette époque aussi chez Prus. Le but de cette fonction est la caractérisation plus précise du milieu et sa démasquation. Un tel type de fonction du sujet d'enfant dans l'oeuvre littéraire est basé sur la conviction assez idéaliste, prise de Dickens, que l'enfant a une grande force d'influencer

la société. De sa nature, l'enfant est un être socialement utile, car, grâce à ses dispositions naturelles, il sait influencer positivement le milieu social (*Anielka*, *Sieroca dola*).

Dans le deuxième chapitre l'auteur présente l'image de la vie psychique de l'enfant dans l'oeuvre littéraire de Prus, plaçant le tout sur un fond aussi large que possible de la littérature, de la science, de la culture, de la pédagogie européenne et polonaise de cette époque. La tendance à conserver la vraisemblance psychologique dans le dessin de la silhouette de l'enfant est un trait caractéristique dans l'oeuvre littéraire de Prus. En même temps cet écrivain se caractérise par une certaine intention tendancieuse à donner les motivations, sociales et du milieu, du développement psychique de l'enfant. C'est dans l'oeuvre de Prus que s'énonce le paradoxe typique pour la littérature de ces années-là (surtout pour Dickens): à côté de la thèse sur le développement dynamique du psychisme de l'enfant, apparaît l'image de l'enfant complètement mûr au point de vue psychique et non sujet au développement (l'héroïne de titre d'*Anielka*, Jaś de *Sieroca dola*, Wanda de *Pałac i rudera*). La déformation et l'idéalisation du psychique de certains types d'enfants chez Prus s'expliquent par l'adresse sociale des oeuvres, par les moyens d'un „caractère fonctionnel” choisi du sujet même, dont nous avons parlé dans le premier chapitre. On y attire l'attention aussi à l'attitude émotionnelle de Prus envers l'enfant et l'enfance, ainsi qu'au caractère autobiographique du sujet d'enfant dans l'oeuvre de cet écrivain.

Dans le chapitre troisième, finissant l'article, l'auteur parle de certains moyens artistiques de la concrétisation du sujet d'enfant ainsi présenté chez Prus. Les moyens de la „fonction” du sujet, dont il était question dans le premier chapitre, se réalisent en résultat d'une composition requise de la narration, nommée „point de vue d'enfant”. Cette sorte de prise est bien connue dans la littérature polonaise et européenne de cette époque. Cette narration, faite dira-t-on de la position de l'enfant, exerce son influence non seulement sur la caractérisation plus détaillée et contrastée du milieu, mais aussi sur la présentation du côté psychique de l'enfant, plus vraisemblable et directe (*Przygoda Stasia*, *Grzechy dzieciństwa*, *Omyłka*). En même temps il y a un développement du commentaire d'auteur comme symptôme de la diminution de la distance entre le narrateur et le lecteur. La tendance à maintenir le caractère spontané des impressions psychiques et des réactions de l'enfant se manifeste chez Prus dans le type fréquent de la description lyrique de la nature vue et interprétée par l'enfant. Le fait de prendre les sujets d'enfants pour les sujets centraux des oeuvres a exercé son influence

aussi sur un certain renouvellement des schémas de composition de la fable, à savoir sur celui du schéma fabulaire de l'enfant (*Przygoda Stasia*) et sur celui du modèle biographique de fable (*Anielka, Sieroca dola, Grzechy dzieciństwa, Omyłka*). Comme on le voit, le sujet d'enfant est particulièrement utile dans le processus du renouvellement des moyens d'expression littéraire dans la littérature de l'époque en question.